

БЕР ЛИТО ГОРБОМ, А ОСИЬ ТОРБОМ
– ŁEMKOWSKIE PRZYSŁOWIA LUDOWE
PÓŁROCZA LETNIO-JESIENNEGO
WE WSI ŚWIĄTKOWA WIELKA

TOMASZ KWOKA

Jagiellonian University in Krakow

SUMMER WITH BENT BACK, AUTUMN WITH FULL SACK – LEMKO FOLK PROVERBS OF THE SUMMER-AUTUMN PERIOD FROM THE VILLAGE OF SWIATKOWA WIELKA. The analysis of Lemko folk proverbs from Boleslaw Bawolak's book *Lemko Proverbs and Sayings from Swiatkowa Wielka and the Surrounding Area* (2021) provides the basis for the reconstruction of beliefs and convictions about running a household as well as relationships between natural phenomena and their impact on human life in the summer-autumn period, as ingrained in language and culture. The analysed material includes calendar proverbs which, apart from the principles of good husbandry as well as norms and rules of rural life, comprise a number of meteorological forecasts based on long-time observations of natural phenomena. Based on the fact that calendar proverbs constitute a fundamental part of the symbolic culture of nations and communities, the analysis allows to confirm that, as an integral element of non-material culture, the studied paroemias promoted best practices in running a farm, indicated preferred methods of land tillage, and defined time limits for specific activities in the summer-autumn period. In the case of the analysed phrasematic material from the village of Swiatkowa Wielka, the article, besides its linguistic value, also contributes to the studies into the culture of the people forced to leave their native lands in 1945–1947.

Keywords: Lemko proverbs, folk proverbs, folk calendar, Lemkos, Swiatkowa Wielka

Przysłowia jako widome znaki mądrości zbiorowej, kulturowy rezerwuuar pamięci i ciągłości tradycji (Sikora 2016: 43) stanowią jeden z najważniejszych, a także najciekawszych z punktu widzenia językowego, element kultury ludowej każdej społeczności. Są one swego rodzaju *paremioleksykonem*, tworzonym przez *elementy języka wspólnotowego, miniteksty, które kryją za sobą wielorakość znaczeń i funkcji* (Szpila 2020: 40). Opisując wierzenia i zwyczaje danej wspólnoty, pokazują sposób jej myślenia, zdolność obserwacji przyrody oraz stan wiedzy o

świecie. Stanowią również świadectwo jej kultury materialnej. Przekazując zaś wiedzę nabytą w wyniku wieloletnich obserwacji oraz tę przekazywaną z pokolenia na pokolenie i wynikającą z obserwacji przyrody i życia na wsi, przysłowia pozwalają odtworzyć składniki językowego obrazu świata, kategorii będącej zawartą w języku interpretacją rzeczywistości, którą można ująć w postaci sądów o świecie (Bartmiński 2006: 76).

Niniejsze opracowanie przedstawia analizę łemkowskich paremii kalendarzowych – meteorologicznych i gospodarskich (agrotechnicznych). Pierwsza grupa dotyczy utworów powstałych na podstawie obserwacji pogody i kojarzenia jej z konkretnymi dniami lub porami roku, a potem wyciągania ogólnych wniosków na temat zmian pogodowych. Z nią związane są przysłowia gospodarskie, zawierające zarówno informacje dotyczące natury, jak i wskazówki, sugestie, nakazy i zakazy przydatne w planowaniu pracy w polu i wokół domu.

Poświęcony letnio-jesiennemu półroczu gospodarskiemu w przysłowia kalendarzowych artykuł jest kontynuacją badań¹ prowadzonych nad łemkowskimi proverbiami kalendarzowymi ze Świątkowej Wielkiej². Poza przybliżeniem bogactwa łemkowskiej niematerialnej kultury ludowej, artykuł ma stanowić uzupełnienie wiadomości o rzadko opisywanej w literaturze naukowej gwarowej frazematyce łemkowskiej.

Analizowany materiał paremiologiczny został wyekscerpowany z wydanej w 2021 r. wielkiej księgi *Przysłowia i powiedzenia łemkowskie ze Świątkowej Wielkiej*³. Autorem opracowania jest Bolesław Bawolak, jeden z ostatnich rusińskich mieszkańców Świątkowej, leśnik z wykształcenia, a etnograf z zamiłowania⁴. Wśród około 7 tysięcy przysłów i powiedzeń, które przez pół wieku zbierane były od obecnych i byłych mieszkańców wsi⁵, znalazło się około 500 paremii kalendarzowych, czyli około 7% całego korpusu.

¹ Kwoka, Tomasz. „Новий рік якый, цілий рік такый – łemkowskie przysłowia ludowe półrocza zimowo-wiosennego we wsi Świątkowa Wielka.” *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, no 10 (2021): 48–65. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/zcm.2021.10.48-65>.

² Wieś Świątkowa Wielka znajduje się we wschodniej części Beskidu Niskiego. Do II wojny światowej zdecydowaną większość mieszkańców stanowili Łemkowie, którzy w 1945 r. wyjechali na Sowiecką Ukrainę. Pozostała, niewielka część, dwa lata później została wysiedlona na tzw. Ziemię Odzyskaną w ramach Akcji "Wisła". Po 1957 r. tylko kilkoro dawnych mieszkańców wróciło do Świątkowej Wielkiej (*Sercu bliski Beskid Niski*, <http://www.beskid-niski.pl/index.php?pos=/miejscowosci&ID=128>. Dostęp 15.04.2022).

³ Zapis analizowanych przysłów jest zgodny z zasadami pisowni łemkowskiej i odzwierciedla gwarę miejscową Świątkowej Wielkiej. Wszystkie paremie bez oznaczeń bibliograficznych pochodzą z książki Bolesława Bawolaka (Bawolak 2021). Przy każdej z nich znajduje się oznaczenie strony.

⁴ W 2019 r. opublikował monografię *Łemkowskie wesele w Świątkowej Wielkiej*, Świercza 2019.

⁵ Zgodnie z informacją autora zbioru, 90% zgromadzonego materiału stanowią przysłowia i powiedzenia ze źródeł ustnych, przede wszystkim ze zbiorów własnych oraz od informatorów mieszkających obecnie w Ukrainie. Pozostałych 10% Bawolak wyekscerpował z opracowań dotyczących łemkowskich przysłów, m. in. z prac: Іван Франко, *Галицько-руські приповідки*, Львів 1901–1910; Т. Панасенко, *Українські прислів'я та приказки*, Харків 2008; Роман Періг, *Лемкы приповідают – Приповідки і не лем*

Opisywane w pracy przysłowia, obrazujące mądrość ludową płynącą z wielopokoleniowych doświadczeń z pracy na roli i w gospodarstwie oraz obserwacji przyrody, tworzyły swego rodzaju ludowy poradnik rolniczy dla uzależnionych od warunków atmosferycznych rolników i pasterzy. Zbiór Bawolaka jest więc nie tylko największym do tej pory w Polsce wydany źródłem łemkowskich przysłów i powiedzeń, ale także obrazem dawnej Łemkowszczyzny i życia jej mieszkańców, którzy zajmowali się głównie uprawą roli, rzadko pasterstwem lub rzemiosłem. To obraz kultury, która rozwijała się do końca II wojny światowej, kiedy w wyniku powojennych przymusowych przesiedleń – najpierw na sowiecką Ukrainę (1945), a potem na tzw. Ziemię Odzyskane (1947), jej rozwój został przerwany. Książka Bawolaka może być zatem próbą przywrócenia jej ciągłości, nawiązania do czasów przeszłych dawnego Beskidu.

Zgodnie z definicją Juliana Krzyżanowskiego za przysłowie uznaje się szczególną formę językowej wypowiedzi posiadającej formę i treść. Przybiera ono postać zwięzłego, obrazowego, uporządkowanego rytmicznie komunikatu, tworzącego zdanie proste lub złożone. Pod względem treści wyróżnia się wyrażanym sądem, zasadą moralną, pouczeniem czy przestrogą, a więc posiada cel dydaktyczny. Jest reprodukowane w ustalonej postaci, cechuje się małą zmiennością oraz powszechnością użycia. Najważniejszą jednak cechą przysłów jest posiadanie dwóch znaczeń: dosłownego i, znacznie istotniejszego, przenośnego, alegorycznego (NKPP I: VIII, Sikora 2016: 45)⁶.

Charakter dydaktyczny i praktyczny szczególnie widoczny jest w przypadku przysłów kalendarzowych, które *mają albo charakter prognoz meteorologicznych, albo wskazówek, jakie roboty kiedy zaczynać należy* (Afeltowicz 2012: 14). Będąc prognozami atmosferycznymi oraz ocenami stanu przyrody i praktycznymi wskazówkami, ale w przeciwieństwie do przysłów właściwych pozbawionymi alegoryczności i abstrakcyjności, przez Krzyżanowskiego zostały zakwalifikowane do tzw. przysłów niewłaściwych (NKPP I: IX).

Analizowane przysłowia kalendarzowe stanowią część meteorologii ludowej, której podstawą jest obserwacja różnego rodzaju znaków przyrody: świata roślin, zachowania się zwierząt, ptaków czy owadów. Mieszkańcy wsi byli bowiem przekonani, że zwierzęta i rośliny znacznie szybciej reagują na zmiany pogody, a więc istnieją zależności między ich zachowaniem a zjawiskami atmosferycznymi (Steczko 2015: 182–183). Dzięki bliskości z otaczającą przyrodą,

північних Лемків, Львів 2017 oraz Oskar Kolberg, *Sanockie-krośnieńskie*, tom 49–51, Wrocław-Poznań 1972–1974.

⁶ O powstawaniu i funkcjonowaniu, także współcześnie, przysłów więcej m. in. w artykule G. Szpili (Szpila 2017).

Łemkowie, jak każda inna grupa ludności wiejskiej, tworzyli logiczne powiązania, które pozwalały im zrozumieć świat i rządzące nim prawa, a następnie taką wiedzę wykorzystywali w działalności gospodarczej. Szczególną rolę spełniała powtarzalność cykli i zjawisk sezonowych, która była następnie odzwierciedlana w przysłowiach i powiedzeniach.

Prognozyki są więc obiektywnym zapisem obserwacji przyrody, potwierdzonych naukowo zależności zachodzących w przyrodzie, ale także, jak pisała Koper, stanowią jakiś świat możliwy, w którym rządzą zjawiska czy postaci mitologiczne, pojawiają się mitologiczne wyobrażenia dotyczące czasu (Koper 2000: 234, 247)⁷.

Niniejsza, druga część artykułu opisującego łemkowski rok kalendarzowo-gospodarski obejmuje grupę przysłów kalendarzowych stanowiących swoisty ludowy poradnik rolniczy określający daty rozpoczynania, przeprowadzania i kończenia prac gospodarskich. Zwykle są one łączone z kalendarzem Kościoła wschodniego. Ten archaiczny sposób organizacji czasu, w którym zamiast dni i miesięcy stosowano schemat tworzony przez nazwy świąt lub imiona świętych, był dość typowy dla niepiśmiennej ludności wiejskiej, której rytm życia i organizację pracy wyznaczały dni świąteczne. Postaci świętych pozwalały orientować się w czasie, w magiczny sposób łącząc zjawiska przyrody z poświęconymi im dniami i zyskując tym samym ważne miejsce leksykalno-tematyczne w paremiologii (Skorupska-Raczynska 2013: 297; por. także np. Tolstaya 2001).

Ludowy system frazematyczny powstawał więc poprzez zestawienie kalendarza prac rolniczych i gospodarskich oraz kalendarza astrologicznego z kalendarzem religijnym. Paremie kalendarzowe stanowią więc również świadectwo religijności ludowej z rozbudowanym kultem świętych i wiarą w szczególną ich opiekę i orędownictwo. Ich twórcy i użytkownicy, uznawali moc sprawczą świętych patronów, którzy mogą im pomóc, ale i zaszkodzić, w codziennych pracach (czasem święci chrześcijańscy uzyskiwali atrybuty dawnych bóstw pogańskich). Religia ulegała więc instrumentalizacji, a ważnymi i szanowanymi byli jedynie ci święci, którzy opiekowali się sferami rzeczywistości istotnymi z jej punktu widzenia (Bielak 2014: 99).

⁷ Szczególną rolę w organizacji prognozyków odgrywa zasada metonimii, która polega na kojarzeniu dwóch okresów pozostających w stosunku przyległości jako część i całość: czas postrzegany jako rozpoczynający pewien okres i wchodzący w skład tego okresu (magia pierwszego dnia). Obok metonimii wyróżnia się także zasadę metafory (podobieństwa), opartą na kojarzeniu okresów oddzielonych od siebie, które jednak mogły funkcjonować jako analogiczne. W tym przypadku szczególnie często poświadczone są prognozyki dotyczące okresów półrocznych, np. zima – lato lub styczeń – lipiec (por. Koper 2000: 236–241).

Analizowany materiał paremiologiczny obejmuje, zgodnie z podziałem wprowadzonym przez Popławskiego, kilka grup tematycznych, m. in. pracę na roli i w gospodarstwie, życie przyrody, życie zgodnie z cyklem przyrody i relacje między człowiekiem, zwierzętami, pracą a przyrodą i cyklem natury (Popławski 2017: 290–292). Przysłowia tworzą obraz letnio-jesiennego półrocza rolniczo-gospodarskiego w Świątkowej Wielkiej, który obejmuje przede wszystkim prace na roli. O *żywicielskim* znaczeniu tego okresu świadczy paremia, w której lato porównano do matki (*Яр то дівка, літо мати, осінь вдова, а зима — мачуха*, 424). Granice opisywanego okresu wyznacza koniec czerwca i początek intensywnych prac polowych oraz kończący te prace przełom listopada i grudnia.

Interesujący nas okres był przede wszystkim czasem pracy. Jak podkreśla Roman Reinfuss, *Lato i wczesna jesień to nie jest czas odpowiedni do świętowania. Ludzie są zbyt zajęci ciężką pracą w polu, dlatego prócz paru ważniejszych świąt cerkiewnych (...) nic się w zasadzie nie działo* (Reinfuss 1990: 60). Był to czas znacznie uboższy w obrzędy i zwyczaje religijne, skoncentrowany na pracy fizycznej⁸. Widać to w samym kalendarzu cerkiewnym, w którym spośród 13 największych świąt⁹, na okres letnio-jesienny przypadało tylko pięć: Przemienienie Pańskie, Zaśnięcie Przenajświętszej Bogurodzicy, Narodzenie Przenajświętszej Bogurodzicy, Podwyższenie Krzyża Pańskiego oraz Wprowadzenie Przenajświętszej Bogurodzicy do Świątyni¹⁰.

LATO

Symbolicznym początkiem okresu letniego był dzień Narodzin świętego Jana Chrzciciela, którego data zgodnie z kalendarzem gregoriańskim niemal pokrywa się datą przesilenia letniego (21 czerwca) i początkiem kalendarzowego lata (22 czerwca), kiedy dzień był najdłuższy w całym roku. W przypadku kalendarza juliańskiego, to święto obchodzone jest aż dwa tygodnie później – 7 lipca¹¹. Nie przeszkodziło to jednak kontynuowaniu tradycji świętowania tego dnia jako końca wiosny i początku lata, a także zachowaniu wielu słowiańskich zwyczajów nocy świętojańskiej. Co ciekawe, z datą początku astronomicznego lata pokrywa się dzień św. Cyryla,

⁸ Żadne z czterech świąt (Boże Narodzenie, Trzech Króli, Wielkanoc i Zielone Świątki), które w kulturze polskiej, a szczególnie w tradycji ludowej, są zarówno świętami religijnymi jak i wydarzeniami obrzędowości kościelnej i świeckiej, nie przypada na okres letnio-jesienny (Skorupska-Raczynska 2013: 296).

⁹ Mowa o 12 tzw. wielkich świątach roku kościelnego oraz Zmartwychwstaniu Pańskim – Święcie Świąt.

¹⁰ Pozostałe przypadają na okres zimowo-wiosenny: Boże Narodzenie, Chrzest Pański, Spotkanie Pańskie, Zwiastowanie Przenajświętszej Bogurodzicy, Wjazd Chrystusa do Jerozolimy, Wielkanoc, Wniebowstąpienie Pańskie, Zesłanie Ducha Świętego na Apostołów.

¹¹ Wierni Kościołów prawosławnego lub grekokatolickiego w Polsce posługują się kalendarzem juliańskim, opóźnionym wobec gregoriańskiego o 13 dni. W artykule, gdy nie zaznaczono inaczej, przy dniach świątecznych podane zostały daty zgodne z kalendarzem juliańskim (tzw. Starym stylem).

według kalendarza juliańskiego przypadający na 22 czerwca: *На Кірила літо ся зачынат, а на Лілі ся кінчыт*, 466.

W tradycji łemkowskiej obyczaje związane z dniem św. Jana, nazywanym *Kupałą* lub *Sobitką*, kończyły cykl zielonych świąt wiosennych i w swej formie przypominały Zielone Świątki (*Rusala*). Było to więc święto budzenia się przyrody do życia i sił witalnych symbolizowanych przez zielone gałązki, zwykle leszczynowe, którymi ozdabiano domy, obejścia, cerkwie, w magiczny sposób przenosząc ich siłę na ludzi, zwierzęta i uprawy. W noc świętojańską Łemkowie zbierali zioła lecznicze (rumianek, łopuch, babkę, dziurawiec), a dla wzmocnienia sił opasywali się chabrem łąkowym, nazywanym *mocne zila*. Na wzgórzach lub innych widocznych miejscach palono wielkie ogniska sobótkowe, przy których śpiewano i tańczono, a potem przez nie skakali młodzieńcy wykorzystując oczyszczającą moc ognia (Reinfuss 1990: 59–60). Noc sobótkowa związana była także z magią miłosną, której stałym elementem były wianki zaplatane i puszczane na wodzie przez dziewczęta (Blin-Olbert 1994: 340).

Kontynuacją Kupały było święto Piotra i Pawła (12 lipca) i spajający je okres postu Piotrowego¹². Kolejnymi zaś ważnymi świętami, już po sianokosach i żniwach, były: Przemienienie Pańskie (19 sierpnia) i Zaśnięcie NMP (28 sierpnia), kiedy dni były wyraźnie krótsze, noce – chłodniejsze, a jesień dawała coraz wyraźniejsze sygnały, że się zbliża.

Dzień świętego Jana stanowił szczególną datę także w agrarnym kalendarzu ludowym, ponieważ związane z nim były zabiegi mające na celu zapewnienie dobrej wegetacji roślin i udanych zbiorów (Bielak 2014: 98–99). Zgodnie z zapisaną w prowerbiach tradycją, aby zebrać dobre plony, zasiewy należało zakończyć przed dniem świętego Jana (*Хто сіе перед Святым Яном, то по жнивах буде паном*, 242)¹³. W życiu rolników jednym z najważniejszych wyznaczników zbiorów są opady deszczu, a ich pozytywny wpływ na wzrost zbóż i lepsze zbiory potwierdzają paremie ze św. Janem (*Як дощ перед Святым Іваном, то по жнивах газда буде паном*, 476. *Дощ на Святого Івана, робит з газды пана*, 474¹⁴). Udane zbiory zapowiadała także kukulka przed świętym Janem: *Од Святого Івана, не почувеш куваня*, 476¹⁵. Dzień ten był ważny dla bartników, ponieważ wyznaczał początek zbioru miodu (*Іде Ян, несе меду дзбан*,

¹² Początek Postu Piotrowego uzależniony był od daty Wielkiej Nocy i Zielonych Świątek i mógł trwać kilka tygodni.

¹³ W łemkowskich przysłowiaach pojawia się echo tradycji pasterskich (*До святого Івана остріж кожух з барана*, 474). Podobne przysłowie, wskazujące na dawny obyczaj ozdabiania baranów, podaje Popławski: *Na świętego Jana ustrój barana* (Popławski 2014: 88, 94).

¹⁴ W porównaniu z polskimi przysłowiami typu *Kiedy deszcz przed świętym Janem, to po żniwach gbur jest panem. Wielu deszczu przed Janem, tela pogody po nim* (Popławski 2014: 86, 90), w Świątkowej deszcze zarówno przed, jak i w czasie święta, były korzystne.

¹⁵ Podobne przysłowie znajdujemy w polskiej tradycji – *Święty Janie, głuchy na kukanie* (Popławski 2014: 93–94).

474; *Од Святого Івана робит пчола на пана, 474*). W wypadku prognostyków ważne były ostrzeżenia przed konsekwencjami określonych zachowań lub postaw, zasady, którymi miał się kierować gospodarz lub cała wspólnota wiejska (Popławski 2017: 299). Jedną z nich jest wiara w to, że dopiero od dnia świętego Jana można było pływać w rzekach, ponieważ poświęcona przez niego woda była bezpieczna, a kąpiel w niej zapewniała ochronę przed złymi duchami (*Святий Іван охрестил воды, од тепер не буде вам шкоды, 476*)¹⁶.

Lato było najprzyjemniejszą i najbardziej wyczekiwaną porą roku. Po chłodnej wiosnie, przyroda była w pełni rozkwitu i można było zacząć korzystać z jej dobrodziejstw – ciepła, słońca i pierwszych owoców (*Літо в село, кождому весело, 418; Люде чекают літа, як пчолы квітя, 418*). Ciepłe i przyjemne dni (*В літі лем жыти на світі, 418*) kończyły przednówek, okres wyrzeczeń, chłodu i głodu. Choć był to czas ciężkiej pracy fizycznej, to lato wynagradzało trud plonami, które były podstawą zapasów na kolejne miesiące (*Бер літо горбом, а осінь торбом, 418*).

Termin nadejścia dni ciepłych, pogodę oraz urodzaj zwiastowały już liczne prognostyki zimowo-wiosenne, np. opisujące pogodę w Nowy Rok (*Як на Новий Рік погода, буде в поли урода, 464*) lub w Wigilię Bożego Narodzenia (*Як на Святвечер небо зо звіздами, то рік богацій і дородний перед нами, 486*). W korpusie zgromadzonym przez Bawolaka znajduje się wiele prognostyków, które na podstawie pogody w określonych porach roku lub miesiącach zwiastowały czas nadejścia lub przebieg lata (*Остра зима, лагідне літо, легка зима, слотне літо, 426; Як в зимі мороз пече, то в літі з даху тече, 476; Яка зима, таке літо, 478; Як на яр павучына літат, сподівай ся горячого літа, 422; Яр з водом, літо з погодом, 422*). Prognozy miały często charakter metonimicznych powiązań oddalonych od siebie pór roku lub miesięcy, np. pogoda w grudniu zwiastowała pogodę w czerwcu lub lipcu (*Грудень якый, червець такый, 430; Як в грудни сухо, то в липци мокро і глухо, 430*), a w styczniu lub lutym – miesiące letnie (*Як в січни гріє, то в літі ліє, 448; Як в лютым дуже воды, то літо без погоды, 438*). Nie brakowało także prognostyków wiosennych (*В марци замглено, в літі студено, 442; Як в квітни ліє, то в літі гріє, 432; Як в квітни перуны стріляють, мокре літо заповідають, 432*). Tego typu przepowiednie szczególnie ważne były dla żyjących z roli mieszkańców wsi. Pozwalały im ocenić jakość przyszłych zbiorów, ale także przewidzieć pogodę i zaplanować prace w taki sposób, aby móc zebrać jak najlepsze plony.

Przyszłe plony zależały od wielu czynników, między innymi warunków atmosferycznych w okresie wegetacyjnym (*Як в січни тріскають морозы, то в літі од хліба возы, 448; Як*

¹⁶ Wiare w oczyszczającą i leczniczą moc wody widać także w polskim ekwiwalencie *Nie kąp się póki święty Jan wody nie ochrzci* (Popławski 2014: 90).

січень цомплистий, то серпень колосистий, 448; Як на Гривниці погода, то на лен і на капуста буде врода, 460). Poza pogodą, określone zjawiska meteorologiczne miały znaczenie dla upraw, na przykład śnieg¹⁷, który tworzył barierę ochronną dla oziminy (Як без зиму гола скыба, то літо не вродит хліба, 426; Як зима зо снігами, то літо з хлібами, 424; Як сніг глубокий, то жыта высокы, 776¹⁸) oraz deszcze, które mogły mieć pozytywny (Як в лютым дощы панують, добрий урожай обіцяють, 438; Як в квітни дощ росит, дуже овочів приносить, 432) lub negatywny wpływ (Як в січни дощ ліє, мала, хлопе, надіє, 448; Як в марцу дощ ліє, зла, газдо, надіє, 444). W prognostykach ważne były także inne zjawiska atmosferyczne, które wiosną wróżyły dobre plony (Як в квітни сонце на дворі, то не буде пусто в коморі, 432; Мокрий май, буде жыто як гай, 440; Холодний май, буде добрий урожай, 440; Як в Велику Пятницю морозы, то будут сіна полны возы, 486), a niekiedy też słabe (Сухый май, не на урожай, 440).

W systemie wierzeń, nie tylko Łemków panowało przekonanie o grzmotach jako zwiastunie pozytywnych zmian. Wiosenne gromy były więc zazwyczaj zapowiedzią dobrych zbiorów (Як в марци гырмоты, вродит ся жытко понад плоты, 444; Як май з громами, то літо зо снопами, 442; Гырмота в маю не шкодит, сад добрі зародит, 774)¹⁹.

W materiale ze Świątkowej poświadczona jest liczna grupa prognostyków, w których dopiero kombinacja odpowiednich warunków w następujących po sobie miesiącach pozwalała przewidzieć pogodę lub jakość zbiorów. Spośród kilkunastu tego typu jednostek można wymienić następujące: Сухый марец, квітень мокрий, май холодний, буде рочок дородний, 444; Сухый марец, теплий квітень, мокрий май, буде добрий урожай, 444; Як сухо в марци, а мокро в маю, то буде зерно як квітя в гаю, 444.

W przeciwieństwie do okresu zimowo-wiosennego, bogatego w obrzędy i zwyczaje, skupionego wokół domu i najbliższego otoczenia, okres letni był całkowicie skoncentrowany wokół prac polowych. Stąd też większość istniejących letnich przysłów kalendarzowych właśnie temu jest poświęcona, a prognostyki pogodowe stanowią mniejszość analizowanego materiału.

Początek lata na łemkowskiej wsi przypadał na przełom czerwca i lipca, kiedy ciągle jeszcze spichlerze i stodoły były puste (В червци / липци на поли густо, а в коморі пусто, 428, 432). Jednak ciepłe, czerwcowe dni i buzująca przyroda (Червец ласкавий, дбат о квітя і травы, 428), wypełniająca się grzybami, borówkami i malinami lasy (В червци выгода, в лісі

¹⁷ Zgodnie z przysłowiami: Сніг марцовий для садовини нездоровий, 776; Як з піл марця снігом сыпле, то ся колос не высыпле, 444, późny śnieg miał niekorzystne działanie.

¹⁸ W tym i kolejnych przysłowiaach chleb był metaforą zboża, głównie pszenicy.

¹⁹ Więcej o symbolice grzmotów, por. np. Popławski 2020: 229.

гриб і ягода, 428; Червец з ягодом і теплом водом, 428²⁰) potwierdzały nadejście najpiękniejszej pory roku. Można było oszacować letnie zbiory (*В червци Панбіг покажує, што людям в поли дарує*, 428) i zaplanować lipcowo-sierpniowe prace. O plony byli spokojni tylko ci, którzy ani na wiosnę (*Червец тому зеленіє, хто ся не лініє*, 428) ani w lecie nie próżnowali (*Хочеш дуже нажати, треба мало спати*, 244).

Choć lipiec był dobrym czasem dla zwierząt (*В липци на луці, добрі і пчолі, і уці*, 434) i ludzi, którzy mogli już korzystać z darów natury, w tym miodu (*Липец з вином, медом і сіном*, 434), to ciągle w spiżarniach i spichlerzach panowała pustka. Mowa o tym w paremii związanej z postem przed dniem św. Piotra i Pawła, który przypadał 12 lipca (*Петрівка на хліб голодівка*, 466; *По Петрі в поли густо, а в коморі пусто*, 482). Zanim sąsiedki ponownie wypełniły się zbożem, ludzie zauważali powolne zmiany zachodzące w naturze, skracanie się dni i coraz chłodniejsze noce (*Як по Петрі, то по теплі*, 482). W ludowej prognostyce opady deszczu w tym dniu zapowiadały aurę na kolejny tydzień (*Як святы Петро і Павло плачут, люде без тыждень сонця не зобачут*, 468)²¹ i wysyp grzybów (*Святий Петро грибы сіє, а святий Павел ся з нього сміє*, 486²²).

Dzień wspomnienia św. Makryny (19 lipca) wyznaczał połowę lata (*Од Макрина, літа половина*, 478), choć w innym przysłowiu już dzień św. Eliasza (2 sierpnia) był opisywany jako jego koniec (*На Кірила літо ся зачынат, а на Ліі ся кінчыт*, 466).

Lipiec był także miesiącem ciężkiej pracy, którą kontynuowano w sierpniu, ostatnim z letnich miesięcy, kończącym zwózkę siana i żniwa, a rozpoczynającym przygotowania pod kolejne zasiewy (*Серпень гріє, жне, возит і сіє*, 446; *Серпень дає троюку роботу: косити, орати, сіяти*, 446). Był także najszcześliwszym czasem dla wielu gospodarzy, ponieważ stodoły i spichlerze ponownie wypełniały się sianem, słomą i zbożem (*Як серпень приходит, зерно з поля сходит*, 446).

Wśród sierpniowych dni świątecznych, które wyznaczały symboliczne zakończenie żniw i początek zbiorów owoców i warzyw, można wymienić dwa, szczególnie ważne. Pierwszym z nich jest święto Przemienienia Pańskiego (19 sierpnia) i święcenie owoców, zwykle jabłek, gruszek i śliwek, w cerkwiach. Towarzyszyła im wiara, że oświęcenie może zwiększyć plony w sadach (*Спас яблук, грушок натряс*, 466). Był to także koniec sezonu zbioru miodu (*На Спаса, меду до фраса*, 466; *До Спаса пчолы мед зберают тобі, а по Спасу собі*, 466). W

²⁰ Polski odpowiednik to *Na / Od świętego Jana mamy jagód do dzbana* (Popławski 2014: 93).

²¹ Polskim odpowiednikiem jest np. *Gdy święty Piotr z świętym Pawłem płaczą, to ludzie przez tydzień słońca nie zobaczą* (Popławski 2014: 165).

²² Podobne prognozy dotyczące deszczów na dzień świętego Piotra widać w polskim przysłowiu *Gdy w świętego Piotra deszcz leje, to jeden z tych świętych grzyby sieje* (Popławski 2014: 166).

obyczajach związanych ze świętem Zaśnięcia NMP, czyli Matki Boskiej Zielnej (28 sierpnia), centralne miejsce zajmowały zioła, których wiązki poświęcano, a potem przechowywano w domach z wiarą w ich leczniczą moc (Blin-Olbert 1994: 344). Przemienienie Pańskie oznaczało już chłodniejsze dni (*В поли краса лем до Спаса, 466; Минул Спас, бер кожух на запас, 466*) i było zapowiedzią jesieni (*Святий Спас показує, яка осінь наступує, 466*).

Najważniejszymi zadaniami gospodarzy było sprawne przeprowadzenie sianokosów i żniw. Ich początek, a także przebieg i wyniki, zależały od pogody i określonych zjawisk atmosferycznych, a te z kolei, w wierzeniach ludu, od przychylności świętych. Sianokosy rozpoczynało w czerwcu (*Скінчыл єс сапати, до сінокосів треба ся брати, 242; Червець косит, а лицец серна просит, 428*), a już 21 czerwca, na dzień św. Teodora, można było pierwszy pokos zwozić do domu (*На Теодора – сіно до двора, 484*). Ważne było, aby sianokosy rozpoczynać w czasie, gdy trawa osiągnęła optymalną wysokość (*Яку траву косиш, таке сіно домів носиш, 720*). Prace przy sianie trwały zwykle do końca lipca (*Макрина до сіна, Оскар до отавы, 470; Макрина полями іде сой з граблями, Василько з череслом, а Ілько з повереслом, 470*).

W pole należało wyruszać jak najwcześniej, wraz ze skowronkiem (*Як сковронок заспіват, газда в поли роботу зачынат, 766*), ponieważ poranna rosa ułatwiała koszenie trawy (*Косит коса покаль роса, 246*).

Ponieważ praca i życie na wsi w pełni uzależnione były od natury, sporo paremii poświęconych było warunkom atmosferycznym. Szczególnie ważne były deszcze, których opady w lipcu mogły zaszkodzić sianokosom i uniemożliwić zebranie siana przed żniwami²³ (*Коли сіно косят, дощ не просят, 218; Дощ на Святого Прокопа, то згыне неедна копа, 482*). W dwóch przysłowiaach znalazły się uwagi o złośliwościach natury, która zsyła deszcz w najmniej odpowiednim momencie (*Дощы ідут не там де просят, а там де косят, 774; Дощ іде не там, де ждуть, а там, де жнут, 774*).

Po sianokosach przychodziły żniwa, które były najważniejszymi pracami okresu letniego (*Так было і так быват, раз на літо сун жнива, 244*). Od ilości zebranego zboża zależała egzystencja ludzi i zwierząt, ponieważ podstawą diety mieszkańców beskidzkich wsi były, poza warzywami i nabiałem, właśnie zboża i produkty mączne. To świadomość wagi żniw dodawała siły, która była tak potrzebna w pracach polowych. Niektóre osoby jednak znacznie słabiej dawały sobie radę z wysiłkiem fizycznym (*Як приходят жнива, жена ходит як нежыва, а як прийде Покрова, то і жена здорова, 244*).

²³ Ciekawa przyczyna opadów deszczu zawarta jest w przysłowiu *Як ся бабы цілюют, то зараз дощ спроваджуют, 156*.

Żniwa zwykle rozpoczynały się już pod koniec lipca (*На Прокопа жыта копа*, 482; *На Святого Прокопа, стоїт в поли неедна копа*, 482), a symbolicznym ich początkiem był dzień świętego Eliasza (2 sierpnia), ważnej postaci także w tradycji ludowej (*Святий Ілля жнива зачинат, а літо кінчыт*, 474; *Ілля зачинат кричати, газдо, в поле жыто жати*, 474). Pełnił on funkcję opiekuna rolników, a w ludowych wierzeniach Słowian prawosławnych jego postać przyjmowała cechy pogańskiego boga Peruna (letnie pioruny łączono z Eliaszem i tłumaczono jego *wybuchowym* charakterem). Aby więc zapewnić sobie przychylność Eliasza, należało okazać mu szacunek i przestrzegać zakazu pracy w polu w dniu jego święta (Blin-Olbert 1994: 343). Juliański dzień wspomnienia św. Eliasza pokrywa się z gregoriańskim św. Gustawem, co widać również w zgodności polskich i łemkowskich paremii dotyczących początku żniw: *Na święty Gustaw kopy w polu ustaw* (Afeltowicz 2012: 17). Dzięki żniwom, już na dzień św. Borysa i Gleba (6 sierpnia) można było się cieszyć chlebem z własnego, świeżo wymłóconego zboża (*При Борусі і Глібі мы юж о своїм хлібі*, 466). Koniec sezonu żniw wyznaczało święto Zaśnięcia NMP, nazywane także Pierwszą Najświętszą: *На Успіня жнив закінчыня*, 488; *Перша Пречыста, нивка юж чыста*, 462²⁴.

Najważniejszymi uprawianymi gatunkami były żyto (*Хто ма жытко, тот ма вшытко*, 724; *Як ся жытко вродит, буде мал газда і злодій*, 724) oraz pszenica, z której przygotowywano mąkę lub paszę dla zwierząt (*Як ся вродит пшениця, буде хліб і пашниця*, 724). Zgodnie z tradycją ludową, która potwierdzenie zyskuje w danych rolniczych portali specjalistycznych, najwcześniej, bo już w lipcu koszone zboża ozime – jęczmień (II połowa lipca), żyto i pszenicę (I połowa sierpnia). Zboża jare, między innymi popularny także na Łemkowszczyźnie jęczmień, pszenica i żyto oraz owies²⁵, dojrzewały nieco później i zbierano je w podobnym czasie, zależnie od stopnia dojrzałości, zwykle w późnym lecie²⁶. Stopień dojrzałości oceniano po stanie kłosów, ich barwie i zawartości (*Жыто ся зжолтіло, зачинай жати сіло*, 724), a zbyt wczesny początek żniw mógł oznaczać straty (*Зелене жати і нич не мати*, 244).

Okres lipcowo-sierpniowy to także sezon miodu i owoców. O ile miód należało zbierać do Spasa, a więc do 19 sierpnia, o tyle czas zbioru runa leśnego – jagód, malin i jeżyn, które można spotkać już pod koniec czerwca (*По Теодори ягідкы в борі*, 472) oraz niektórych

²⁴ Polskim odpowiednikiem była paremia z dniem św. Idziego (1 września): *Święty Idzi nic już w polu nie widzi* (Afeltowicz 2012: 17).

²⁵ *Świat rolnika*: <https://swiatrolnika.info/uprawy/inne-rosliny-uprawne/kalendarz-i-polowa-sierpnia.html>. Dostęp 25.05.2022.

²⁶ *Jaskot*: <https://jaskot.pl/terminarz-zniw>. Dostęp 25.05.2022.

grzybów (*Лем до Святого Ілїї, добры грибы білы, 474*)²⁷, wyznaczało ich pojawianie się w lasach.

Ponieważ nad naturą i zjawiskami atmosferycznymi człowiek nie mógł zapanować, to praca stanowiła najważniejszy element w przygotowaniach do okresu zimowo-wiosennego. W zbiorze świątkowskich przysłów poświadczonych jest około 30 paremii, które podkreślają wagę letnich prac polowych dla jakości życia w następnych miesiącach (*Хто в лімі працує, в зимі голоду не чує, 420; Хто в лімі скаче, тот в зимі плаче, 420; Хто в лімі лінюхує, тот в зимі біду почує, 420; Хто на жнива шукат холоду, дочекат ся в зимі голоду, 244; Як в лімі хочеш лежати, то на зиму треба торбу брати і жебрати, 422; Хто ся в лімі гостит, тот в зимі постит, 420*). Lato „pracowało na zimę” (*Літо на зиму робит, 418*), więc każda minuta pracy w lecie procentowała (*В лімі дорожша минута, як в зимі година, 418; В лімі день гаруєш, в зимі тыждень смакуєш, 418*), a z zebranych plonów można było przygotować wieczerzę wigilijną (*Што ся вродило на поли, то было на Святвечер на столі, 486*). Bogactwo na stole w dniu rozpoczynającym rok kalendarzowy miało zapewnić urodzaj w nadchodzącym roku.

Paremiologiczny opis lata zakończyć można prognostykami, w których określone zjawiska meteorologiczne okresu letniego zwiastowały aurę w kolejnych miesiącach. Dzięki obserwacjom przyrody można było więc tworzyć prognozy dotyczące jesieni (*Літо з дощами, осінь з грибами, 418*) lub zimy (*Як літо з доїджамі, то зима зо снігамі, 422*). Na podobnej zasadzie funkcjonowały prognostyki miesięczne, w których aura w lipcu (*Яка погода в липци, така буде і в січни, 434; Як на Макрину буде дощ, то осінь буде мокра, 470*) i sierpniu (*Як в серпни спека, то тяжка зима нас чекат, 446; Як ся в серпни павучыны снуют, остру зиму сповіщуют, 446*) zwiastuje pogodę jesienną lub zimową.

W ludowej prognostyce ważne były zjawiska atmosferyczne, które pojawiały się w sezonie letnim, np. chmury (*З великой хмары малий доїдж, 772*), mgły (*Як ся мгла на лісы спуцат, то буде слота, 774*), gwiazdy (*Дуже звїзд на небі – на погоду, 780*) oraz księżyc (*Білий місяц на небі, буде погода, блідий місяц – дощ, 782; Як місячок в колі, за два дни вода на поли, 782*) i słońce (*Сонце заходит за хмару на доїдж, 784*).

Trzecią grupą wskaźników, których zachowanie mogło zwiastować krótko- lub długo-terminowe zmiany pogody, były zwierzęta. Życie na wsi umożliwiało obserwację zachowań zwierząt, które w wielu przypadkach znacznie lepiej wyczuwały zbliżające się zmiany aury. Na podstawie tych obserwacji powstały przysłowia, w których zarówno zachowanie zwierząt

²⁷ W polskiej tradycji pojawiają się analogiczne paremie, np. *Na święty Jan, jagód / mleka / oleju pełen dzban* (Popławski 2017: 298).

domowych, np. gęsi (*Як ся гуси долго мыют, то од заран дойджом жыют*, 728) czy kur i kogutów (*Як когут співат в день на плоті, будеш ходил по болоті*, 730; *Як когуты в ден співають, зміну погоды заповідають*, 730; *Як на дворі куры кодкодають, зміны погоды заповідають*, 744; *Як ся куры очыщають, на слоту ся наставляють*, 744), jak i dzikich zwierząt odczytywano według klucza zmian pogody. Do grupy tych drugich należą żaby (*Як вечером жабы крумкають, погоду заповідають*, 456; *Жабы з воды вылізають, дощ і слоту заповідають*, 772), raki (*Як на беріг лізут раки, долга слота даст ся в знакы*, 764) oraz ptaki, np. wrony (*Вороны крачут на зміну погоды*, 770) i jaskółki (*Ластівкы низко літають – дойдж обіцяють*, 758). Te ostatnie uważane były zresztą także za zwiastunów zbliżającej się zimy (*Як ластівкы в серпни одлітають, скору зиму заповідають*, 758). Danych stanowiących podstawę prognoz dostarczały także zmiany obserwowane w świecie roślin, na przykład wśród grzybów (*Пізний гриб, пізний сніг*, 714; *Як грибы великый корінь маю, велику зиму заповідають*, 714). Obserwacja zjawisk meteorologicznych i atmosferycznych oraz zachowań zwierząt i roślin jeszcze raz potwierdza pochodzenie prognostyków, które wyrosły z wieloletniego doświadczenie wspólnotowego i kojarzenia ich z określonymi zmianami w naturze.

Lato było piękną, ciepłą i pełną kolorów porą roku, choć pracowitą, to wciąż najbardziej wyczekiwaną przez zmęczoną wiosennym przednówkiem ludność Łemkowszczyzny. Jednak i ono musiało się kiedyś skończyć (*Літо красне, але і оно ма конец*, 418), a zmianę porą roku zwiastowały zjawiska przyrodnicze, na przykład pojawienie się opieńków (*Опенкы ся появили, літо закінчыли*, 720), odlot jaskółek (*Ластівкы до світа, конец, газдо, літа*, 758) lub zakończenie żniw (*Звезло ся жыто – скінчыло ся літо*, 724). Symbolicznym, bo nie astrologicznym, końcem lata był dzień świętego Eliasza (*Святий Ілія жнива зачынат, а літо кінчыт*, 474; *На Кірила літо ся зачынат, а на Іліі ся кінчыт*, 466).

JESIEŃ

Po sianokosach i żniwach nadchodził czas jesiennych przygotowań pól pod zasiewy (sierpień i wrzesień) i siewu zbóż ozimych (wrzesień i październik), a także zbiorów owoców i warzyw, zwłaszcza okopowych (wrzesień i październik): *Іде осінь горбом з полным торбом*, 416. Największe natężenie prac rolnych przypadało na wrzesień i październik, podczas gdy listopad, ze względu na warunki atmosferyczne, był miesiącem zdecydowanie mniej pod tym względem obłożonym.

W okres jesienny wstępowano z pełnymi stodołami i spichlerzami, w których zgromadzono siano, zboże oraz owoce i warzywa (*Як прийде осінь, кождому хосен*, 418; *На Главо-сікы, зерна полны сусікы*, 466). Pełne spichlerze zapewniały pożywienie nie tylko ludziom (B

осени потіха, є міх і до міха, 414; В осені пусто на дворі, але тісно в коморі, 414; В осені щестя для Гриця, бо полна пивниця, 416), ale i zwierzętom (В осені і воробель багатий, 414; В осені і заяц выпасений, 414). Mniej obciążeni pracą rolnicy mieli znacznie większe możliwości zdrowego, urozmaiconego jedzenia – regeneracji po wiosennej głodówce i letniej harówce oraz gromadzenia sił na nadchodzące chłodne i, często, głodne miesiące (На яр лісы красніють, люде марніють, на осінь лісы марніють, люде красніють, 422).

O pogodzie jesiennej traktowały prognozyki związane z wiosną (Як на Семана ясно, в осені буде красно, 484), latem (Як на Успіня неє вітру ани дощу, осінь буде суха і тиха, 488) oraz kilka odwołujących się do zjawisk atmosferycznych, na przykład grzmotów (Грім в вересни, буде тепла осінь, 774). Według innej paremii, wrześnieowe grzmoty mogły zwiastować ciężką jesień (Як в вересни грім, то буде долга і тешка осінь, 448). Unoszące się w powietrzu lub wiszące na gałęziach nici pajaków, zwane babim latem, zwiastowały długą i ciepłą jesień (Як по кряках дуже павучын, то буде долга і тепла осінь, 762), tak samo jak wiatr i deszcze (Як на Покровы дощ і вітры дуют з полудня, буде тепло до піл грудня, 462).

Choć przywołane paremie tworzą obraz pogodnych jesiennych miesięcy, to typowym skojarzeniem z tą porą roku są coraz krótsze, chłodne, szare i deszczowe dni. To smutniejsze oblicze jesieni przedstawiają paremie deszczowe (В осені воды лыжка, а болота діжка, 414; Осінна слота – не дуже дойджу, а дуже болота, 416) i melancholijne (Як листя жолтіє, то ліс смутніє, 718; Покрова, смутний сад і діброва, 461). Podobny asocjacyjny klimat wyłania się z paremii wiążącej syty z chłodnym wrześniem (Вересень студений, але сытний, 448) oraz smutnym listopadem (В листопаді віє, шумит, студеніє, мете, гуде з верха, ліє, 434; В листопаді смутно в саді, 434), który stał już na progu zimy (Листопад сирота, отверат зимі ворота, 434)²⁸.

Centralnym świętem okresu jesiennego była Pokrowa – Opieki Matki Bożej, która zgodnie z kalendarzem juliańskim przypadała 14 października. Dni były już chłodniejsze (По Покрові, по теплові, 462), a w powietrzu czuć było zbliżającą się zimę (Минула Покрова то зима готова, 462). Był to więc odpowiedni czas, aby gromadzić drewno na opał (На Святу Покров, не лишай ся, газдо, без дров, 462).

Świętym, który niejako stał na granicy między jesienią a zimą, był Archanioł Michał, w tradycji łemkowskiej wspominany 21 listopada. Często pojawiał się już wtedy pierwszy śnieg (На Михала зима санями приїхала, 478; Святий Михал на білым кони приїхал, 478), a więc

²⁸ Niektóre zjawiska atmosferyczne w listopadzie zapowiadały albo dobry urodzaj (Як в листопаді перуны стріляють, добрий урожай зерна заповідують, 434; Як гырмит в листопаді, то буде урожай в поли і в саді, 434) albo zagrożenie dla ozimin (Листопадовы воды озиминам на шкоды, 434).

należało zadbać o ciepłą odzież (*Звідат ся Михалко, чи маш теплы ногавкы, 478*) i ciepłe lokum (*Пришол Святий Михал, буде діда на пец выпыхал, 478*)²⁹.

Zmianom pogody towarzyszyły zmiany widoczne w świecie roślin i zwierząt (*Як ліс жолкне, то і пташок молкне, 718*), a najbardziej charakterystycznym zwiastunem były odlatujące ptaki (*Вересень в поле, а гусы за море, 448; Жолтень в поле, дикы гуси за море, 446; Свята Марія ся родит, ластівка одходить, 464; Жолтень до гаю, а птахы до раю, 446*). Duża rozpiętość terminów odlotu ptaków wynikała ze zmiennych warunków atmosferycznych w kolejnych latach i zależała od dłużej lub krócej utrzymujących się wysokich temperatur. Jeśli ptaki przeczuwały szybsze nadejście zimy, ich migracje rozpoczynały się już znacznie wcześniej. Wraz z nimi zniknęły także komary (*Пришла друга Пречыста, забрала комарів дочыста, 464*).

Poza aurą i zmieniającą się przyrodą okres jesienny w łemkowskich paremiach charakteryzowany był przez prace polowe – zbiory warzyw i przygotowywanie ziemi pod zasiewy. O jakości jesiennych zbiorów decydowała praca na wiosnę (*Того осінь не дала, чого яр не засіяла, 416; Што-с на яр посіял, то будеш в осени зберал, 242*).

Warzywem o największym areale upraw, które stanowiło jeden z fundamentów prostej, łemkowskiej kuchni, były ziemniaki, które tę rolę przejęły od wcześniej bardzo popularnej brukwi (*Осінь тлуста, сун бандуркы і капуста, 416*). Według przywoływanej przez Reinfussa (1990: 30) legendy, kartofle na Łemkowszczyznę już w XVII w. przywiózł holenderski ogrodnik z dworu w Klimkówce. Łemkowie uprawiali najczęściej ziemniaki późne, których okres zbioru przypadał na drugą połowę września (*Осінь на Кычери, пече комперы, 416; Вересень з гуркы, возит бандуркы, 448*) i pierwszą października (*В день Святой Теклі, будеме новы бандуркы пекли, 470*)³⁰. W tradycji polskiej w dzień św. Tekli (23 września) zwykle dopiero rozpoczynano wykopki: *W dzień świętej Tekli będziemy ziemniaki piekli*.

Wśród innych warzyw, których zbiory przypadały na październik lub początek listopada, przed pierwszymi przymrozkami, można wymienić chrzan i pietruszkę (*Жолтень в кожушкы, возит хрін і петрушкы, 446*) oraz kapustę odmian późnych. Jesienny sezon wykopków kończyły karpiele (brukiew), wykopywane na przełomie października i listopada³¹. Po nich można było zająć się już pracami domowymi (*Выкопала ес карпелі, бер ся до куделі, 218*).

²⁹ Polskim ekwiwalentem jest *Święty Michał będzie ludzi w kominiek wypychał* (Poplawski 2014: 149).

³⁰ Październikowych wykopków dotyczą także paremie, w których wspomina się św. Sawę (10 września – *Сава в поли пече бараболі, 484*) i św. Marka (10 października – *Як на святого Марка погода, на бандуркы буде врода, 478*).

³¹ *Tygodnik Poradnik Rolniczy*: <https://www.tygodnik-rolniczy.pl/articles/uprawa/jak-uprawiac-brukiew/>. Dostęp 25.05.2022.

W tym samym czasie uprawy wymagała ziemia przeznaczona pod przyszłe zasiewy, przede wszystkim ozime, ale także jare. Ponieważ siew oziminy rozpoczynał się od połowy września, już w sierpniu lub na początku września można było dokonać orki siewnej (*Серпень дає трояку роботу: косити, орати, сіяти, 446; Як вересень приходить, меч, газдо, поверсло, а бер ся за чересло, 448*), a po krótkim odpoczynku gleby – bronowania (*Вересень в полі, скородит ролю, 448*). Po wysianiu zbóż ozimych przygotowywano także glebę pod zboża jare, o czym mowa w paremiach z końca września (*На святого Августина, орати в полі ся зачынат, 472; На Здвига, просит ся в поле чепіга, 464*).

Według R. Reinfussa, Łemkowie jeszcze na początku XX w. unikali wysiewu zbóż ozimych (szczególnie wrażliwych na kaprysy pogody pszenicy i jęczmienia), *gdyż według powszechnego przekonania, nie przetrzymują one ani silnych mrozów, ani długo leżącej pokrywy śnieżnej* (Reinfuss 1990: 29). Jednak w II połowie XX wieku, wraz ze zmniejszaniem się areалу upraw owsa na rzecz pszenicy, zmieniały się proporcje rodzaju zbóż, a Łemkowie coraz częściej decydowali się na uprawę zbóż ozimych. Zgodnie z terminarzami podawanymi przez specjalistyczne portale rolnicze w południowo-wschodniej Polsce optymalnymi terminami do wysiewu zbóż ozimych była II i III dekada września. Jako pierwszy siano jęczmień ozimy (wysiew między 10 i 25 września), następnie żyto ozime (wysiew od 15 do 30 września), a ostatnią w kolejce była pszenica, najbardziej wymagająca co do terminowości wysiewów (wysiew między 20 i 30 września)³².

Podane terminy i kolejność wysiewu, zgodne z wiedzą współczesną, utrwalone zostały także w łemkowskich paremiach ze Świątkowej. Żyto należało siać już we wrześniu (*Хто в вересни жыто сіє, тот най ся надіє, 724*), kiedy jest jeszcze ciepło (*В кожусі сій ярину, а в кошелі озимину, 240*), ale liście już rozółkły (*Як лист жолтіє, газда жыто сіє, 718*).

O datach wysiewu mówiły także przysłowia związane ze świętymi. Jesienne siewy rozpoczynały się już na początku września, w dzień św. Justyna (5 września): *На Святого Юстына сіяти озимины в полі ся зачынат, 476*, a ważną cezurą było święto Narodzenia NMP (*Приходить Друга Божя Мати, треба, газдо, нивку сіяти, 464*), które wyznaczało koniec siewu żyta³³ i początek pszenicy (*До Другой Святой Мати, кінчай, газдо, жыто сіяти, 464; Перед Другом Матком Біжом жыто сіяти, а потім за пшеницю ся брати, 464; До Богородиці сій жыто, по Богородиці, бер ся до пшениці, 464*).

³² Farmer: <https://www.farmer.pl/produkcja-roslinna/zboza/,59814.html>. Dostęp 25.05.2022.

³³ Początek wysiewu zapowiada paremia ze św. Mikiłą (28 września): *Приходить Микита, берме ся сіяти жыта, 480*.

Wszystkie te jesienne prace na roli były niezwykle ważne, ponieważ od nich zależała egzystencja całej rodziny w nadchodzących chłodnych okresach. Zasiane na jesień lub wiosną, a zebrane w okresie letnio-jesiennym płody zapewniały godne przeżycie ciężkiego okresu zimowo-wiosennego (*Што в осінь в коморі, то в зимі на столі*, 41б; *Што осінь збере, то зима зіст*, 41б).

Koniec prac polowych przypadał na drugą połowę października, po święcie Pokrowy. W połowie października powinno już być wszystko zasiane (*Хто сіє по Покрові, тот не ма добрі в голові*, 462), aby dać mieszkańcom wsi nieco wytchnienia, szczególnie wyczekiwanego przez kobiety (*Як пришли жнива, жена ходит як нежива, а як прииде Покрова, то і жена здорова*, 244).

W tradycji ludowej Pokrowa była także dniem krów, których tego dnia nie doiono, wierząc, że ich mleko Matka Boska zabiera dla swego Syna (Blin-Olbert 1994: 344): *По Покрові іде молоко в рогы корові*, 462; *По Покрові вшитко корові*, 462. W związku ze zmniejszającą się ilością trawy (*По Покрові тяжко ся юж напасті корові*, 462) od połowy października krowy można było paść wszędzie, nawet *na głowie* (*По Покрові можна пасти і по голові*, 462).

Koniec prac wyznaczały także warunki atmosferyczne, których zmienność potwierdzały prowerbia. Koniec zbiorów oraz jesiennych zasiewów wyznaczał dzień św. Łukasza (*Пришол Лука, єст хліб і мука*, 478), kiedy gospodarz mógł już schować pług i włóki, czyli drewniane brony (*На Святого Лукы, ховай, газдо, плуг і влакы*, 478) i przestać wychodzić w pole (*Пригодит Святий Лука, газда в поли нич не шукат*, 478)³⁴. Opuszczone pole pojawiało się w dniu wspomnienia św. Kosmy i Damiana (14 listopada) (*Од Козмы і Даміана роля не рушана*, 468), często pokryte pierwszym śniegiem (*На Козмы і Даміана засніжена полана*, 468).

Definitywny koniec prac na zewnątrz wyznaczał dzień świętego Michała (*Хто не посиал на Святий Михал, тот буде за рік здыхал*, 480³⁵), kiedy zapasy są już w stodole (*Святий Михал вшитко з поля до стодоли позамітал*, 478), a kapusta zakiszona w beczkach (*Святий Михал капусту до бочок напыхал*, 478³⁶). W ten dzień z letnich pastwisk wracali pasterze³⁷, a działający w XVII i XVIII wieku beskidnicy przechodzili na urlop zimowy³⁸.

³⁴ Obydwa łemkowskie przysłowia mają również swoje polskie odpowiedniki: *Na święty Łuka schowaj pług i włóki* i *Na święty Łukasz, czego jeszcze w polu szukasz* (Popławski 2014: 122–123).

³⁵ Polskim ekwiwalentem jest *Przed Michałem mają być siewy w kraju całym* (Popławski 2014: 151).

³⁶ Popławski podaje analogiczne przysłowie *Święty Michał już do beczki kapustę spychał* (Popławski 2014: 152).

³⁷ Dzień świętego Michała to także koniec letniego wypasu owiec, który trwał około 6 miesięcy, od św. Jerzego (tradycja wschodnia) lub św. Wojciecha (tradycja zachodnia). Wraz z zanikiem tradycji pasterskich, wśród Łemków zanikła także tradycja końca letniego wypasu (Reinfuss 1990: 57).

³⁸ Kwoka, T. „Новий рік якый...”, op. cit.: 53.

W życiu społeczności wiejskiej był to także dzień, w którym zmieniał się reżim wypasu bydła: *Uprzątnięte po ostatnim pokosie łąki służyły za pastwiska. Nierzadko usuwano z nich płoty czy znaki graniczne dzielące ziemię poszczególnych gospodarzy i na gruntach tych, czasowo traktowanych jako wspólne, wypasano zwierzęta hodowlane* (Popławski 2020: 228–229). To oznaczało, że dopóki śnieg nie przykrył trawy, można było zwierzęta wypasać dosłownie wszędzie (*По Святым Михалі, меджы в селі нее вцалі, 478; По Святым Михалі, можна пасту і по повалі, 478*)³⁹.

Poza przysłowiami gospodarskimi znaczną grupę jesiennych paremii tworzą prognozyki nadchodzącej zimy i wiosny. Do najważniejszych wskaźników pomagających w prognozowaniu aury należał czas opadania liści (*Як листя на дереві ся міцно тримат, пізну зиму заповідат, 718; Як пізно листя опадають, то остры зимы бывають, 718; Як листя вчасно опадають, остру зиму заповідають, 718; Як з явора листы скоро опадають, тяжку зиму заповідають, 714*)⁴⁰. Istotne były także zjawiska meteorologiczne, np. temperatura (*Як осінь долго тепло тримат, то наглі прийде зима, 416; Як осінь тепла, то зима буде долга і студена, 418; Як в жолтні студено, буде долго холодна зима, буде засніжено, 446; В листопаді мороз тримат, то не долга буде зима, 434*), mgła (*Як осінь з туманами, то зима зо снігами, 416*) albo deszcze (*Чым веце в осени воды, тым веце на яр погоды, 416; Як жолтень з дощами, то грудень з вітрами, 446*).

Wspominany już wielokrotnie św. Michał zajmował ważną rolę także w ludowej meteorologii. Wśród zjawisk atmosferycznych, których pojawienie się i charakter w tym dniu mogły określać pogodę w kolejnych tygodniach, istotny był wiatr (*Як вітер з полудня на Михала, то буде зима мала, 480; Як на Михала вітер од полудня, то буде тепло і до піл грудня, 480; Як на Святого Михала дує зо сходу, в зимі буде дуже холоду, 480*), śnieg (*Як на Святого Михала зима приіхала, то буде долга і буде докучала, 480*) i temperatura (*Як на Святого Михала мороз тримат, буде остра зима, 480*) oraz księżyc (*Як на Святого Михала ніч ясна, то буде зима страшна, 480*)⁴¹.

Koniec listopada i początek postu Filipowego (28 listopada) oznaczały zmiany w życiu społecznym na łemkowskich wsiach. Życie towarzyskie przenosiło się do domów prywatnych, głównie na tzw. *weczirky*, które poza rolą gospodarczą i socjalizacyjną, pełniły funkcję biura

³⁹ Polskimi odpowiednikami są np. *Po świętym Michale granic nie ma wcale; Po Michale już wszędzie pasali; Święty Michał granice / płoty porozpychał* (Popławski 2014: 150–151).

⁴⁰ Na podstawie stanu liści na drzewach można było prognozować również wiosnę: *Як листя з дерева пізно опадають, пізну яр заповідають, 718*.

⁴¹ Odpowiednikami polskimi są takie przysłowia jak: *Gdy deszcz w świętego Michała, będzie łagodna zima cała; Gdy noc jasna na Michała, to nastąpi zima trwała; Jeżeli na świętego Michała wiatr północny wieje, to na pogodę nie ma nadziei* (Popławski 2014: 148–149).

matrymonialnego. Dzięki nim listopad i grudzień były miesiącami z największą liczbą kojarzonych par (*Святий Михал дівкы зо села выпыхал, 478; На Андрия дівкам юж ся лишат лем надія, 472*).

Był to już jednak także niechybny początek zimy, który wyznaczali święty Michał (*На Михала зима санями приїхала, 478*) i święty Andrzej (13 grudnia – *Як Святий Андрий зо снігом приходит, то сто дни сніг не одходит, 472*), a także święci Artemiusz (2 listopada) i Artemas (12 listopada), w łemkowskiej tradycji noszący to samo imię (*Од Артима иде зима, 472; Од Артыма зачынат ся зима, 472*) i święty Grzegorz (18 listopada – *Памятай Грицю, иде зима з палицьом, 474*).

Żyjący w zgodzie z przyrodą dawni mieszkańcy Świątkowej Wielkiej, próbując zrozumieć zachodzące w naturze zmiany, a następnie swoje obserwacje wykorzystywać dla potrzeb własnych, stworzyli system przysłów kalendarzowych, obejmujących paremie meteorologiczne i gospodarskie. Wiedza płynąca z doświadczenia wielu łemkowskich pokoleń stała się częścią ludowej tradycji, zamkniętej w lapidarnych, prostych i łatwych do zapamiętania formułach tworzących przystępny i zrozumiały paremiologiczny podręcznik dobrego gospodarza, zestaw prawd wynikających z obserwacji otaczającego świata i doświadczenia życiowego (Poplawski 2020: 232).

Analiza przysłów, które przez 50 lat od obecnych i dawnych mieszkańców rodzimej Świątkowej Wielkiej spisywał Bolesław Bawolak, daje nam obraz dawnej, wiejskiej i rolniczej kultury łemkowskiej. Dzięki przedstawionemu systemowi paremii kalendarzowych mamy możliwość zapoznania się ze sposobem myślenia dawnych mieszkańców, ich spojrzeniem na otaczającą przyrodę i pojawiające się w niej zjawiska, a także wiedzą o otaczającym ich świecie. Analizowane prowerbia to istotny element łemkowskiej kultury niematerialnej, który pełnił funkcję terminarza prac w polu i wokół domu, systemu porad, nakazów i zakazów pozwalających uzyskać jak najlepsze zbiory, a tym samym zabezpieczyć się przed nadchodzącymi ciężkimi zimowymi i wiosennymi miesiącami.

Stanowiąc jedną z najważniejszych części kultury oralnej, analizowane przysłowia mają także wartość historyczną. Są bowiem zapisem życia i stanu kultury społeczności łemkowskiej Świątkowej Wielkiej sprzed tragicznych dla jej dalszych losów powojennych wysiedleń. Są więc czynnikiem przedłużającym pamięć o dawnych mieszkańcach łemkowskich Beskidów.

REFERENCES

- Afeltowicz 2012:** Aftelowicz, Beata. "Proper Names in Polish Folk Proverbs." In Mrovecova, Ljuba, ed. *Paroemias of the Slavic Nations VI*: 14–23. Ostrava University Press, 2012. [In Polish: Aftelowicz, Beata. „Udział nazw własnych w przysłowiaach ludowych.” W: Mrověcová, Ljuba, red. *Parémie národů slovanských VI*: 14–23. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, 2012.]
- Bartmiński 2006:** Bartmiński, Jerzy. *Linguistic Bases of the Perception of the World*. Lublin: UMCS Press, 2006. [In Polish: Bartmiński, Jerzy. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2006.]
- Bawolak 2021:** Bawolak, Bolesław. *Lemko Proverbs and Sayings from Swiatkowa Wielka and the Surrounding Area*. Siercza: Żyznowski, 2021. [In Polish: Bawolak, Bolesław. *Łemkowskie przysłowia i powiedzenia ze Świątkowej Wielkiej i okolic / Лемківські приповідки і приказки зо Святкови Великої і околиць*. Siercza: Wydawnictwo Żyznowski, 2021.]
- Bielak 2014:** Bielak, Agata. "The Linguistic-Cultural Portrait of Saint John the Baptist in Polish Folk Tradition." In Szadura, Joanna, ed. *Stories about Cultures I*: 97–110. Lublin: Polihymnia, 2014. [In Polish: Bielak, Agata. „Językowo-kulturowy obraz świętego Jana Chrzciciela w polskiej tradycji ludowej.” W: Szadura, Joanna, red. *Gawędy o kulturach I*: 97–110. Lublin: Polihymnia, 2014.]
- Blin-Olbert 1994:** Blin-Olbert, Danuta. "Lemko Yearly Rituals." In Czajkowski, Jerzy, ed. *Lemkos in History and Culture of the Carpathians*: 313–352. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 1994. [In Polish: Blin-Olbert, Danuta. „Rok obrzędowy u Łemków.” W: Czajkowski, Jerzy, red. *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*: 313–352. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 1994.]
- Chomiak 2017:** Chomiak, Mirosława. "Lemko Proverbs about Nature, Weather, Fortune-Telling and Work." In Lubocha-Kruglik, Jolanta & Oksana Malysa, eds. *The World Behind the Text*: 73–88. Katowice: Śląsk. [In Polish: Chomiak, Mirosława. „Łemkowskie przysłowia o przyrodzie, pogodzie, wróżbach i pracy.” W: Lubocha-Kruglik, Jolanta & Oksana Malysa, red. *Świat za tekstem*: 73–88. Katowice: Śląsk, 2017.]
- Hampl 2012:** Hampl, Lubomir. *Fowl in Czech and Polish Phraseology. Conceptualization – Perception – Reflection*. Bielsko-Biała: ATH, 2012. [In Polish: Hampl, Lubomir. *Ptactwo we frazeologii czeskiej i polskiej. Konceptualizacja – obraz – odzwierciedlenie*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2012.]
- Koper 2000:** Koper, Anna. "The Empirical and Mythological Basis for Meteorological Forecasts. The Factor of Time." *Etnolingwistyka*, no 12 (2000): 233–250. [In Polish: Koper, Anna. „Empiryczne i mitologiczne podstawy przepowiedni meteorologicznych. Czas w przepowiedniach.” *Etnolingwistyka*, nr 12 (2000): 233–250.]
- NKPP:** Krzyżanowski, Julian, ed. *New Book of Polish Proverbs and Proverbial Expressions*, vol. 1–4. Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978. [In Polish: Krzyżanowski, Julian, red. *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1–4. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978.]

- Pancikova 2012:** Pancikova, Marta. "Summer in Weather Lozes. The Comparison of Polish and Slovak Weather Lozes." In Mrovecova, Ljuba, ed. *Paroemias of the Slavic Nations VI*, 199–205. Ostrava University Press, 2012. [In Slovakian: Pančíková, Marta. „Leto v poľských a slovenských pranostikách.” W: Mrovecová, Ljuba, red. *Parémie národů slovanských VI*, 199–205. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, 2012.]
- Poplawski 2014:** Poplawski, Emil. *Phrasemes with Biblical Personal Names in Polish Local Dialects*. Krakow: Libron, 2014. [In Polish: Popławski, Emil. *Frazemy z biblijnymi nazwami osobowymi w gwarach polskich*. Kraków: Libron, 2014.]
- Poplawski 2017:** Poplawski, Emil. "Farm Year in the Light of Proverbs in Polish Local Dialects (from St. Matthias – 24 February to St. Paul – 29 June)." In Osowski, Blazej & Justyna Kobus, eds. *Language in the Region, Region in the Language 2*: 289–304. Poznan: Poznanskie Studia Polonistyczne, 2017. [In Polish: Popławski, Emil. „Rok rolniczo-gospodarski w świetle przysłów w gwarach polskich (od św. Macieja – 24 lutego, do św. Pawła – 29 czerwca).” W: Osowski, Błażej & Justyna Kobus, red. *Język w regionie, region w języku 2*: 289–304. Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne, 2017.]
- Poplawski 2020:** Poplawski, Emil. "Farm Year in the Light of Proverbs in Polish Local Dialects (from St. Elijah – 2 July to St. Thomas – 21 December)." In Rak, Maciej & Valerij Mokienko, eds. *Slavic Dialectal Phraseology II*: 225–234. Krakow: Księgarnia Akademicka, 2020. [In Polish: Popławski, Emil. „Rok rolniczo-gospodarski w świetle przysłów w gwarach polskich (od św. Eliasza – 20 lipca, do św. Tomasza – 21 grudnia).” W: Rak, Maciej & Valerij Mokienko, red. *Słowiańska frazeologia gwarowa II*: 225–234. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2020.]
- Rak & Sikora 2016:** Rak, Maciej & Kazimierz Sikora, eds. *Slavic Dialectal Phraseology*. Krakow: Księgarnia Akademicka, 2016. [In Polish: Rak, Maciej & Kazimierz Sikora, red. *Słowiańska frazeologia gwarowa*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2016.]
- Rak & Mokienko 2020:** Rak, Maciej & Valerij M. Mokienko. *Slavic Dialectal Phraseology II*. Krakow: Księgarnia Akademicka, 2020. [In Polish: Rak, Maciej & Valerij M. Mokienko. *Słowiańska frazeologia gwarowa II*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2020.]
- Reinfuss 1990:** Reinfuss, Roman. *In the Footsteps of Lemkos*. Warsaw: Kraj, 1990. [In Polish: Reinfuss, Roman. *Śladami Łemków*. Warszawa: Wydawnictwo PTTK "Kraj", 1990.]
- Reinfuss 1998:** Reinfuss, Roman. *Lemkos as an Ethnographic Group*. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 1998. [In Polish: Reinfuss, Roman. *Łemkowie jako grupa etnograficzna*. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 1998.]
- Sikora 2016:** Sikora, Kazimierz. „»Komu Pan Bóg Rozum Odbiera?« – a Couple of Comments on Pragmatics of Proverbs." In Rak, Maciej & Sikora, Kazimierz, eds. *Slavic Dialectal Phraseology*: 43–52. Krakow: Księgarnia Akademicka, 2016. [In Polish: Sikora, Kazimierz. „»Komu Pan Bóg rozum odbiera?« – czyli kilka uwag na temat pragmatyki przysłów.” W: Rak, Maciej & Sikora, Kazimierz, red. *Słowiańska frazeologia gwarowa*: 43–52. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2016.]
- Skorupska-Raczynska 2013:** Skorupska-Raczynska, Elzbieta. "God Helps Those Who Observe His Holy Days... Polish Religious Festivals In Old And Modern Polish Phraseology And Paremiology." *Białostockie Archiwum Językowe*, no 13 (2013): 295–314. [In Polish: Skorupska-Raczyńska, Elżbieta. „Kto świętuje święta Boże, temu Pan Bóg dopomoże... Święta polskie we frazeologii i paremiologii dawnej i współczesnej.” *Białostockie Archiwum Językowe*, nr 13 (2013): 295–314.]

- Steczko 2015:** Steczko, Iwona. „Polish Proverbs with the Name Anna.” *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Linguistica*, no X (2015): 178–189. [In Polish: Steczko, Iwona. „Przysłowia i wyrażenia przysłowiowe z imieniem Anna.” *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Linguistica*, nr X (2015): 178–189.]
- Szpila 2017:** Szpila, Grzegorz. “Contemporary Proverbs – Theoretical Investigations Versus Questionnaire Study.” *Język polski*, no 2 (2017): 5–22. [In Polish: Szpila, Grzegorz. „Współczesne przysłowie – rozważania teoretyczne vs. badanie ankietowe.” *Język polski*, nr 2 (2017): 5–22.]
- Szpila 2020:** Szpila, Grzegorz. „Proverbs in Polish Flowklóre.” *Polonica*, no XL (2020): 37–58. [In Polish: Szpila, Grzegorz. „Przysłowia w polskim flowklorze.” *Polonica*, nr XL (2020): 37–58.]
- Tolstaya 2001:** Tolstaya, Svetlana M. “Anthroponyms in Folk Calendar Terminology.” *South Ural State University Bulletin*, no 20 (2001): 54–59. [In Russian: Толстая, Светлана М. „Антропонимы в народной календарной терминологии.” *Известия Уральского государственного университета*, no 20 (2001): 54–59.]
- Walczak-Mikołajczakowa 2020:** Walczak-Mikołajczakowa, Mariola. „Agrarian Calendar in the Mirror of Bulgarian Phraseology and Paremia (on the Slavic Background).” In Kovacheva, Adriana & Borowiak, Patryk, eds. *Bulgarian Studies – Traditions and Future*: 61–68. Poznań: Polish Academy of Sciences, 2020. [In Polish: Walczak-Mikołajczakowa, Mariola. „Kalendarz agrarny w zwierciadle bułgarskiej frazeologii i paremii (na tle słowiańskim).” W: Kovacheva, Adriana & Borowiak, Patryk, red. *Bułgarystyka – tradycje i przyszłość*: 61–68. Poznań: Polska Akademia Nauk, 2020.]

.....

TOMASZ KWOKA, PHD

Jagiellonian University in Krakow

 <https://orcid.org/0000-0003-1222-6472>